

บทที่ 9

บทสรุป

การศึกษารักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน : กรณีศึกษาหมอตำผีฟ้า ในครั้งนี้ เกิดขึ้นจากคำถามที่ว่า "ทำไม หมอพื้นบ้านดึงดูดผู้ป่วยให้มารับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านอย่างจำนวนมาก แม้จำนวนสถานบริการด้านการแพทย์แผนปัจจุบันจะเพิ่มขึ้นทุกปี และมีโอกาสที่จะไปรับบริการด้านการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น แต่คนชนบทที่ยังไปหาหมอพื้นบ้านยังมีเป็นจำนวนมาก ฉะนั้นผู้วิจัยได้เลือกหมอตำผีฟ้าเป็นตัวอย่างของหมอพื้นบ้าน เพื่อจะหาสาเหตุที่ทำให้ผู้ป่วยไปรับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน วัตถุประสงค์ในการศึกษาค้นคว้าเพื่อศึกษาระบบการรักษาพยาบาลของหมอตำผีฟ้า บทบาทของหมอตำผีฟ้า และการตัดสินใจเลือกหมอตำผีฟ้าเป็นแหล่งรักษาพยาบาลของชาวบ้าน โดยเลือกหมอตำผีฟ้าในเขตอำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น ผู้หนึ่งเป็นกรณีศึกษา การศึกษาอาศัยข้อมูลจากเอกสาร และการวิจัยภาคสนาม ด้วยการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ตลอดจนการสร้างแบบสอบถาม โดยอาศัยพักที่บ้านหมอตำผีฟ้า และไปจัดพิธีกรรมรักษาพยาบาลด้วยกับหมอตำผีฟ้า ซึ่งทำการเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงระหว่างเดือนมกราคม-พฤษภาคม พ.ศ. 2537 พร้อมทั้งทำการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลในทุกวัน จนได้ข้อสรุปที่เป็นลักษณะเดียว ผลการศึกษาที่ได้สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

9.1 ผลการศึกษา

สภาพทั่วไปของหมู่บ้าน หมู่บ้านที่หมอตำผีฟ้าอาศัยอยู่เป็นหมู่บ้านที่มีอายุประมาณ 80 ปี และตั้งเป็นหมู่บ้านที่เป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2514 ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร แต่ทุกปีเกิดฝนแล้ง และนิยมไปรับจ้างที่กรุงเทพฯ เพื่อหารายได้เสริม ในด้านความเชื่อศาสนา แม้ว่ามิ่วัดในหมู่บ้านแต่ไม่มีพระอยู่เป็นประจำ และที่สำคัญคือมีความเชื่อ ประเพณีที่เป็น "ของรักษา" ของรักษา คือสิ่งที่คุ้มครอง และรักษาชีวิตของครอบครัวให้อยู่เย็นเป็นสุข มี

ประเภทที่เป็นระดับตระกูลและครอบครัวหรือบุคคล ของรักษาที่เป็นระดับตระกูลได้แก่ คุณพระธรรม และแม่ธรรม ของรักษาที่เป็นระดับครอบครัวหรือบุคคลได้แก่ ธรรม (ของหมอธรรม) และผีฟ้า ครอบครัวที่อยู่ในหมู่บ้าน ร้อยละ 88 มีของรักษาขึ้นอยู่กับผีฟ้า ซึ่งมีผู้ดูแลผีฟ้า คือ หมอลำผีฟ้า ชาวบ้านเชื่อว่าผีฟ้าจะคุ้มครองครอบครัวของตนไม่ให้เดือดร้อนในเรื่องใด เช่นการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นในครอบครัว

หมอลำผีฟ้าในการศึกษาครั้งนี้ มีอายุ 82 ปี และได้เป็นหมอลำผีฟ้ามาแล้ว 30 ปี ด้วยความสมัครใจ ซึ่งเป็นคนที่เกิดในครอบครัวผู้นำ และมีญาติพี่น้องจำนวนมากในอำเภอเดียวกัน จนกระทั่งอุปนิสัยของหมอลำผีฟ้ารายนี้เป็นคนกล้าพูด กล้าทำ และช่างสังเกต จึงรู้จักกลยุทธ์ในการสร้างอำนาจและบารมี ชาวบ้านถือว่าหมอลำผีฟ้ารายนี้เป็นหมอลำผีฟ้าที่เก่งในการรักษาพยาบาลและนำเชื้อมือ แม้ว่าหมอลำผีฟ้าไม่ได้เรียนรู้วิชาการรักษาพยาบาลเป็นทางการ แต่ได้เรียนรู้จากการสังเกตพิธีกรรมรักษาพยาบาลของครูบาอาจารย์ที่เป็นหมอลำผีฟ้า

หมอลำผีฟ้ามีระบบของกลุ่มตนเอง ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่า หมอลำผีฟ้ามีกลุ่มของลูกศิษย์ ซึ่งเกิดจากผู้ป่วยที่เคยมารักษากับหมอลำผีฟ้าแล้วหาย กับผู้ที่มีของรักษาเป็นผีฟ้ามาตั้งแต่เกิด ส่วนความสัมพันธ์ทางสังคมของหมอลำผีฟ้า นั้น พบว่า มีความสัมพันธ์ในกลุ่มหมอลำผีฟ้าด้วยกันเป็นแบบพี่น้องและมีการจัดลำดับชั้นของความอาวุโสโดยนับจากอายุของความ เป็นหมอหรือนับจากผู้ที่ได้รับอำนาจอย่างถูกต้องก่อน และความสัมพันธ์ระหว่างหมอลำผีฟ้ากับลูกศิษย์เป็นระบบอุปถัมภ์ ซึ่งมีการพึ่งพากันในลักษณะญาติ และมีความสัมพันธ์ในลักษณะถาวร กล่าวคือ หมอและลูกศิษย์จะมีความสัมพันธ์ต่อกัน โดยลูกศิษย์จะให้ความเคารพนับถือหมอลำผีฟ้า ซึ่งแสดงออกจากการไปเข้าร่วมพิธีลงข่วงทุกปีตลอดไปจนกว่าจะเสียชีวิต หรือเปลี่ยนของรักษาใหม่ และทั้งหมอ และลูกศิษย์ มีแนวทางการปฏิบัติ หรือข้อห้ามในการปฏิบัติ ถ้าไม่ปฏิบัติตามเหล่านี้ ถือว่าผีฟ้าจะมาลงโทษ

กระบวนการรักษาพยาบาลของหมอลำผีฟ้า นั้น พบว่า หมอลำผีฟ้าจะรักษาโรคที่เกิดจากผีแปลง (โรคที่เกิดจากการกระทำของผี) โดยอาศัยพื้นฐานความเชื่อที่ว่าผีเป็นสาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บ และโรคที่เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติอื่นๆ เช่น โหราศาสตร์ ภูผแห่งกรรม ควดาอาคม คุณไสย การผิดขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น ส่วนความคิดเห็นของตัวหมอลำผีฟ้าเองคิดว่า การเจ็บป่วยมีสาเหตุอยู่หลายประการด้วยกัน การวินิจฉัยโรค

ของแพทย์แผนปัจจุบันก็เป็นที่ยอมรับของหมอลำผีฟ้าเช่นกัน ซึ่งตรงกับความคิดเห็นของหมอลำผีฟ้าที่เรียกว่าโรคที่มีสาเหตุจากเจ้าตัวกระทำเอง และจะแนะนำผู้ป่วยด้วยโรคดังกล่าวให้ไปรักษาที่โรงพยาบาล ส่วนวิธีการรักษาของหมอลำผีฟ้า นั้น พบว่า ใช้วิธีการอ่อนน้อมนัตเป็นสาเหตุของการเจ็บป่วย โดยการล่ำเชิญผีฟ้าซึ่งมีอำนาจเหนือธรรมชาติมากกว่าผีใด ๆ มาช่วย หรือมาเข้าทรงแล้วบอกถึงสาเหตุของการเจ็บป่วย ตลอดจนบอกถึงวิธีการแก้ไขพิธีกรรมของหมอลำผีฟ้ามีสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่เกิดจากวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งสัญลักษณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่แสดงความหมายว่าผู้ป่วยจะหายจากการเจ็บป่วย และแสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของหมอลำผีฟ้าที่สามารถทำให้ผู้ป่วยหายจากการเจ็บป่วยได้ สัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพิธีกรรม มีการผสมผสานระหว่าง 3 บั๊จจัย คือ บั๊จจัยพุทธศาสนา พราหมณ์ และผี โดยมีการยกระดับของระบบความเชื่อทางศาสนา ซึ่งหมายถึง การนำเอาความเชื่อในพุทธศาสนาเข้ามาอธิบายในพิธีกรรมรักษาพยาบาลของหมอลำผีฟ้า เพื่อให้ได้รับการยอมรับมากขึ้น กระบวนการรักษาพยาบาลของหมอลำผีฟ้าจะมีขั้นตอนเริ่มจาก ผู้ป่วยหรือญาติมารับหมอลำผีฟ้าให้ไปทำพิธีกรรมรักษาที่บ้านของตนเอง และมีพิธีกรรมอยู่ 2 ประเภท คือพิธีกรรมธรรมดาที่ใช้สำหรับวิเคราะหฺวินิจฉัยโรคและหาทางแก้ไข กับพิธีกรรมส่งเครื่องแก้ที่จัดขึ้นเพื่อให้ผู้ป่วยที่หายจากการเจ็บป่วย เข้าสู่การเป็นลูกศิษย์ของหมอลำผีฟ้าและมีของรักษาเป็นผีฟ้าต่อไป และผู้ป่วยที่ได้ผ่านพิธีกรรมธรรมดาแล้วหายป่วย ถือว่าผีฟ้าได้ช่วยเหลือผู้ป่วยแล้ว ผู้ป่วยต้องยอมรับเป็นลูกศิษย์ของผีฟ้าต่อไป โดยทำพิธีส่งเครื่องแก้

การตัดสินใจการเลือกวิธีการรักษาพยาบาลกับหมอลำผีฟ้า พบว่ามีบั๊จจัยทำให้ผู้ป่วยตัดสินใจการเลือกวิธีการรักษากับหมอลำผีฟ้า 3 บั๊จจัย ได้แก่ บั๊จจัยที่เกี่ยวกับคุณลักษณะของหมอลำผีฟ้า บั๊จจัยทางด้านสังคม และบั๊จจัยที่เกี่ยวกับผู้ป่วย บั๊จจัยเกี่ยวกับคุณลักษณะของหมอลำผีฟ้า นั้น บุคลิกภาพพิเศษของนางโน้ เป็นบั๊จจัยสำคัญในการดึงดูดผู้ป่วยให้มารับการรักษา ซึ่งรู้จักกลยุทธ์ที่ทำให้ตนเองมีอำนาจบารมี รวมถึงการมีจำนวนญาติมาก ทำให้มีลูกศิษย์จำนวนมาก วิธีการรักษาพยาบาลของหมอลำผีฟ้าเองมีการผสมผสานความเชื่อต่าง ๆ ที่ทำให้ผู้ป่วยมารับการรักษาได้ง่าย ความขลังของพิธีกรรมที่ทำให้ผู้ป่วยรู้สึกความศักดิ์สิทธิ์ของหมอลำผีฟ้า การวินิจฉัยโรคของหมอลำผีฟ้าที่แตกต่างจากการวินิจฉัยโรคของแพทย์แผนปัจจุบัน ทำให้ผู้ป่วยเข้าใจและยอมรับง่าย เพราะมีการให้ความสำคัญต่อผู้ป่วยและบริบททางสังคมของผู้ป่วยโดยให้คำปรึกษาปัญหาต่าง ๆ แก่ผู้ป่วย และสภาพแวดล้อมของผู้ป่วย ส่วนบั๊จจัย

ด้านสังคมเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้นางโนมีเชื่อเสียง เช่นการขยายเครือข่ายทางสังคม ความเชื่อเรื่องผีของชาวบ้าน ประเพณีที่เป็นการสืบทอดของรักษา ต่างก็ช่วยนางโนมีผู้ป่วยจำนวนหลายคนมารับการรักษา และที่สำคัญคือความเชื่อของหมอผีฟ้าสอดคล้องกับความเชื่อของชาวบ้านเอง ซึ่งเป็นความเชื่อที่เกิดจากวัฒนธรรมเดียวกัน ส่วนปัจจัยระยะทางและค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลมีความสำคัญน้อยในการตัดสินใจเลือกวิธีการรักษาพยาบาลกับหมอผีฟ้า แต่ปัจจัยดังกล่าวมีความสำคัญในการเลือกวิธีการรักษาแพทย์แผนปัจจุบัน นอกจากนี้พบว่าปัจจัยเกี่ยวกับผู้ป่วย โดยเฉพาะประสบการณ์การเจ็บป่วยและวิธีการรักษาพยาบาลเป็นปัจจัยสำคัญในการตัดสินใจเลือกการรักษาพยาบาลกับหมอผีฟ้า ประสบการณ์ดังกล่าวมักเป็นประสบการณ์ของผู้ป่วยเอง และมีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับผู้อื่น โดยเฉพาะครอบครัว ญาติ และเพื่อนบ้าน ส่วนใหญ่ผู้หญิงที่อยู่ในครอบครัวของผู้ป่วยจะตัดสินใจว่าควรพาผู้ป่วยไปรักษาที่ไหน เพราะผู้หญิงมีหน้าที่ดูแลสุขภาพของครอบครัว และมีความสำคัญในการตัดสินใจ ของรักษาเดิมที่ผู้ป่วยมีอยู่เป็นแหล่งให้บริการด้านการรักษาพยาบาลด้วย เช่นหมอผีฟ้า ผู้ที่ขึ้นอยู่กับหมอผีฟ้าแล้ว เมื่อเกิดการเจ็บป่วยจะไปหาหมอผีฟ้า

บทบาทของหมอผีฟ้า พบว่า มีบทบาทที่สังคมคาดหวัง ได้แก่ การรักษาพยาบาลผู้ป่วยให้หาย กับการรักษาจารีตประเพณีและศีลธรรมที่ดี ซึ่งหมอผีฟ้าจะต้องรักษาศีลห้าอย่างเคร่งครัด ต้องไม่ปฏิเสธการรักษาผู้ป่วย และไม่เก็บค่ารักษาพยาบาลเกินค่าค่ายตลอดจนมีบทบาทการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านโดยการเป็นที่ปรึกษาปัญหาของครอบครัว นอกจากนี้ยังมีบทบาทต่อบุคคลและบทบาทต่อสังคม ซึ่งบทบาทต่อบุคคลได้แก่ การอธิบายและตีความหมายปรากฏการณ์การเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น การช่วยผ่อนคลายความวิตกกังวล การให้กำลังใจ การให้ความมั่นใจในชีวิตประจำวันต่อบุคคล โดยเฉพาะผู้ป่วยและสมาชิกในครอบครัว บทบาทต่อสังคม ซึ่งแบ่งเป็นบทบาทต่อชุมชนที่หมอผีฟ้าอาศัยอยู่ กับบทบาทต่อกลุ่มลูกศิษย์ผีฟ้าในชุมชนอื่นๆ ได้แก่ การเป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชน การช่วยสร้างความ เป็นระเบียบในชุมชน การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรม และการเป็นผู้นำด้านสาธารณสุข

การเปลี่ยนแปลงบทบาทของหมอผีฟ้า พบว่า ปัจจุบันบทบาทของหมอผีฟ้าได้เปลี่ยนแปลงไปตามลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม กล่าวคือ ในสมัยที่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านยังเชื่อในเรื่องผีและอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่มาก

หมอลำผีฟ้าจึงเป็นตัวแทนที่ใช้อำนาจดังกล่าว ตลอดจนในช่วงนั้นหมู่บ้านยังไม่มีวัดและพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำทางศาสนา หมอลำผีฟ้าจึงทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้านไปด้วย ดังนั้นจึงถือได้ว่า หมอลำผีฟ้ามีอำนาจต่อสังคมมากกว่าในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ในแง่ของการรักษาพยาบาลซึ่งเป็นบทบาทที่มีต่อบุคคล พบว่า ปัจจุบันหมอลำผีฟ้ามีบทบาทมากกว่าในสมัยก่อน กล่าวคือ ประสิทธิภาพของการรักษาพยาบาลที่หมอลำผีฟ้าสามารถเลือกที่จะรักษาผู้ป่วยได้ คือ มีขอบเขตการรักษาเฉพาะโรคผีแปลง ทำให้ผู้ป่วยที่มารักษากับหมอลำผีฟ้าส่วนใหญ่หายจากการเจ็บป่วย ในขณะที่ผู้ป่วยที่มีสาเหตุของโรคที่วินิจฉัยโดยแพทย์แผนปัจจุบัน หมอลำผีฟ้าก็อนุญาตให้รักษากับแพทย์แผนปัจจุบันได้พร้อมกัน ในขณะที่สมัยก่อนต้องรักษาผู้ป่วยทั่วไป การรักษาจึงมีทั้งประสบผลสำเร็จและล้มเหลว ปรากฏการณ์ของผู้ที่มารักษากับหมอลำผีฟ้าส่วนใหญ่หายจากการเจ็บป่วยนี้ ทำให้หมอลำผีฟ้าได้รับความนิยมมากขึ้น ตลอดจน ปัจจัยการคมนาคมที่สะดวกมากขึ้น ทำให้หมอลำผีฟ้ามีขอบข่ายของพื้นที่ที่ไปรักษาผู้ป่วยกระจายกว้างขึ้น ทั้งอำเภอใกล้เคียงและต่างจังหวัด ซึ่งแตกต่างจากในสมัยก่อนที่สามารถให้การรักษาได้เฉพาะคนในชุมชนและชุมชนใกล้เคียงเท่านั้น

ผลการศึกษาครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าหมอลำผีฟ้าเป็นผู้ที่ทำหน้าที่เป็นหมอที่รักษาพยาบาล การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านของหมอลำผีฟ้าคนนี้ เป็นลักษณะแบบองค์รวมที่นำเอาปัจจัยสิ่งแวดล้อมของผู้ป่วยเข้าไว้ในกระบวนการรักษาพยาบาล ซึ่งสามารถเข้าไปช่วยเสริมในส่วนที่การแพทย์แผนปัจจุบันไม่มี หมอพื้นบ้านที่มีลักษณะอย่างหมอลำผีฟ้ารายนี้ จะสามารถรักษาพยาบาลได้ต่อไป และความต้องการของชาวบ้านต่อวิธีการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านก็อยู่ที่ลักษณะความเชื่อทางศาสนาในการรักษาพยาบาล ในลักษณะดังกล่าว กรณีของหมอลำผีฟ้าจะยังคงมีอยู่ต่อไป ถ้าได้รับการสืบทอดต่อคนที่เข้าใจ

9.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาการรักษาแบบพื้นบ้านกรณีหมอลำผีฟ้าในครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่า มีประโยชน์ต่อบุคคลและสังคมอยู่มาก จึงมีข้อเสนอแนะบางประการต่อระบบบริการสาธารณสุขในประเทศไทยดังนี้

1) สภาพแวดล้อมของผู้ป่วย โดยเฉพาะทางสังคมวัฒนธรรม เช่น เศรษฐกิจ เครือญาติ สภาพความเป็นอยู่ของผู้ป่วย เป็นต้น มีส่วนสำคัญที่ประกอบกันเป็นสาเหตุของการเจ็บป่วย แพทย์ควรจะคำนึงถึงปัจจัยดังกล่าวในการให้บริการ โดยต้องทำความเข้าใจพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมของผู้ป่วยด้วย

2) การผสมผสานการให้บริการระหว่างการแพทย์แผนปัจจุบันกับการแพทย์พื้นบ้าน บุคลากรที่ทำงานที่มีลักษณะการแพทย์แผนปัจจุบัน น่าจะยอมรับความดีของหมอพื้นบ้าน และเคารพความคิดความเชื่อของชาวบ้านในการรักษาพยาบาล หมอพื้นบ้านมีความรู้และวิธีการที่แพทย์แผนปัจจุบันน่าจะศึกษา เช่นการอธิบายสาเหตุของการเจ็บป่วยให้ผู้ป่วยเข้าใจการให้กำลังใจต่อผู้ป่วย การปรึกษาหารือกัน ฯลฯ ต่างก็มีผลดีต่อผู้ป่วย สาเหตุของการเจ็บป่วยไม่ได้อยู่ที่ร่างกายที่เดียว แพทย์แผนปัจจุบันรักษาได้แต่โรคที่สามารถวินิจฉัยได้จากร่างกายเท่านั้น น่าจะเปิดโอกาสให้ผู้ป่วยเลือกวิธีการรักษาพยาบาลที่เหมาะสมกับตน โดยแพทย์แผนปัจจุบันยอมรับความเชื่อที่หมอพื้นบ้านใช้ในการรักษาพยาบาล ในขณะเดียวกัน หมอพื้นบ้านเองก็ต้องให้ความรู้ด้านการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น เพื่อที่จะส่งผู้ป่วยต่อโรงพยาบาลได้เมื่ออาการเจ็บป่วยของผู้ป่วยไม่ได้หายดี หรือไม่เป็นโรคมีแปลง

3) การสืบทอดการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน ดังกรณีของหมอลำผีฟ้า เป็นวิธีการที่ซับซ้อน ซึ่งผู้สืบทอดต้องได้รับความเข้าใจ อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันคนรุ่นใหม่มักให้ความสนใจในเรื่องดังกล่าวน้อย วิธีการที่ซับซ้อนอาจทำให้การรักษาพยาบาลพื้นบ้านส่วนนี้หมดไปในอนาคตได้ จึงควรมีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมต่อไป และพยายามสร้างบุคลากรที่ได้รับการสืบทอดอย่างประเพณีหมอลำผีฟ้า เมื่อไม่มีผู้ได้รับการสืบทอดความเชื่อเช่นนี้จะหมดไป แต่การศึกษาครั้งนี้พบว่า การรักษาพยาบาลของหมอลำผีฟ้ากับการแพทย์แผนปัจจุบันไม่ขัดแย้งกันจะนั้นเมื่อความเชื่อหมอลำผีฟ้าหมดไป ไม่มีแพทย์ใดที่ทำหน้าที่แทนได้ ปัจจัยความเชื่อศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญในประสิทธิผลของการรักษาพยาบาล

นอกจากข้อเสนอแนะต่อระบบบริการสาธารณสุขดังที่กล่าวมา การศึกษาครั้งนี้ยังมีข้อเสนอแนะสำหรับผู้สนใจและต้องการจะศึกษาต่อไปคือ

1) ผลการศึกษาพบว่า บทบาทของหมอลำผีฟ้ามีลักษณะของการแบ่งงานระหว่างเพศ (Gender) พบว่า แม้ผู้ที่สามารถเป็นหมอลำผีฟ้าได้ไม่ได้ห้ามว่าจะเป็นเพศใด แต่ส่วนใหญ่จะพบว่ามีเฉพาะเพศหญิงเท่านั้น นอกจากนั้นยังพบว่า เป็นยุทธวิธีหนึ่งที่เพศหญิง

สามารถเข้ามาปรึกษาพูดคุยเพิ่มเติมพิเศษชาย ในกรณีพิเศษหญิงไม่สามารถพบเป็นพระได้ ดังนั้น จึงควรมีการศึกษาวิเคราะห์ในลักษณะดังกล่าวในการศึกษาครั้งต่อไปด้วย

2) การศึกษาครั้งนี้มีขอบเขตการศึกษาเพียงหมอลำผีฟ้าคนเดียว เพื่อให้ข้อมูลมีความเป็นลักษณะทั่วไปมากขึ้น ควรมีการศึกษาในกรณีอื่นๆเพิ่มขึ้น นอกจากนั้น การศึกษาครั้งนี้ ได้เน้นการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นส่วนใหญ่ ในการศึกษาครั้งต่อไป ควรมีการศึกษาเชิงปริมาณ เพื่อนำปัจจัยต่าง ๆ ที่ได้ไปทดสอบค่าสถิติต่าง ๆ ให้ข้อมูลมีความชัดเจนมากขึ้น

การเลือกแหล่งพยาบาลที่เป็นหมอลำผีฟ้าของชาวบ้าน พบว่า ผู้ป่วยที่มาหาหมอลำผีฟ้าเป็นชาวนา หรือลูกหลานของชาวนา และมีทั้งเพศชาย และหญิง ส่วนฐานะทางเศรษฐกิจมีทุกฐานะ และมีการศึกษาเพียงภาคบังคับ ผู้ป่วยที่มารักษากับหมอลำผีฟ้าทุกคน เคยไปรักษากับแพทย์แผนปัจจุบันมาก่อน ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติในความคิดเห็นของชาวบ้าน ที่คิดว่า การเจ็บป่วยครั้งหนึ่ง ๆ สามารถที่จะไปรักษาพยาบาลกับแหล่งต่าง ๆ พร้อมกันได้ และไม่จำเป็นต้องรักษากับแหล่งใดแหล่งหนึ่งเพียงแห่งเดียว ในการเลือกแหล่งรักษาพยาบาลแผนปัจจุบัน มีปัจจัยด้านระยะทาง ความสะดวกของการคมนาคม และค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลเป็นปัจจัยที่สำคัญ แต่ในการเลือกแหล่งรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน มีปัจจัยด้านความเชื่อ ความสัมพันธ์ทางสังคมโดยเฉพาะในกลุ่มเครือญาติและเครือข่ายทางสังคม เป็นปัจจัยสำคัญ และปัจจัยด้านความเชื่อของชาวบ้านในเรื่องเกี่ยวกับของรักษาถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้ชาวบ้านมารับการรักษาด้วยหมอลำผีฟ้า อนึ่งยังมีปัจจัยที่เป็นประสบการณ์การเจ็บป่วย และการรักษาพยาบาล ซึ่งทำให้หมอลำผีฟ้าวินิจฉัยโรคให้เหมาะสมกับสภาพป่วย และในขณะเดียวกันผู้ป่วยจะนำประสบการณ์ของตน และคนอื่นมาใช้ในการพิจารณาเลือกวิธีการรักษาพยาบาลด้วย